

میزان شناخت از ربا و چارچوب نظری دو نظام بانکی اسلامی و غیراسلامی (بررسی موردی: یک بانک خصوصی)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

محمد پورغلامرضائی* یاسر سالاری**
سنجر سلاجقه*** آمنه فیروزآبادی**** سمانه مهدیزاده فرسنگی*****

چکیده

ویژگی منحصر به فردی که اسلام دارد، عدم ابطال پذیری قواعدی همچون قانون الهی تحریم ریاست. در پژوهش حاضر به سنجش میزان شناخت نسبت به تعریف و مفهوم ربا، و آشنایی با چارچوب نظری دو نوع بانکداری اسلامی و غیراسلامی پرداخته شد. روش پژوهش میدانی و جامعه آماری شامل ۹۷۰۸ نفر از کارکنان یک بانک خصوصی در سال ۱۳۹۹ سراسر کشور بود؛ که با استفاده از فرمول کوکران و به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای تعداد ۳۶۹ نفر به عنوان نمونه انتخاب و اطلاعات مورد نیاز از طریق پرسشنامه جمع آوری شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار spss نشان داد که در زمینه آشنایی با تعریف و مفهوم ربا ۳۲/۶ درصد از کارکنان و در زمینه آشنایی با چارچوب نظری دو نظام بانکداری ربوی و غیرربوی تنها ۱۱/۹ درصد از کارکنان حدنصاب لازم (نمره پانزده از بیست) که توسط متخصصین تعیین شده بود

*. دانشجوی دکتری، گروه مدیریت دولتی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

Email: m.gh12060@gmail.com.

** استاد یارگروه آموزشی الهیات، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: yaser581@yahoo.com.

*** دانشیار گروه مدیریت دولتی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

Email: salajeqhe@iauk.ac.ir.

**** استادیار گروه علوم اجتماعی، واحد بردسیر، دانشگاه آزاد اسلامی، بردسیر، ایران.

Email: Firoozabadiar8@gmail.com.

***** استادیار گروه مدیریت دولتی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

Email: mehdizadehs@yahoo.com.

را کسب نموده‌اند؛ باید توجه داشت که یک قانون خوب هم می‌تواند توسط مجریان ناآگاه ابطال شود؛ بنابراین آموزش جهت آگاهی آفرینی مجریان، امری اجتناب‌ناپذیر است.
واژگان کلیدی: قانون الهی، تحریم ربا، بانکداری بدون ربا.
طبقه‌بندی JEL: C83, G21, K29.

مقدمه:

امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام: «مَنْ اتَّجَرَ بَعِيرٍ فَبَعِيرٍ فَفَقِدَ ارْتَبَمَ فِي الرِّبَا» هر کس بدون دانستن احکام دین تجارت کند، در ربا درافتد» (نهج البلاغه، حکمت ۴۴۷، ص ۵۲۶). اقتصاد اسلامی مبتنی بر مبانی نورانی قرآن کریم و اقتصاد اسلامی است. خاستگاه اقتصاد اسلامی نیز قلب انسان‌هاست و زمانی اقتصاد اسلامی در جامعه جاری می‌شود که اولاً مسئولان و مدیران ارشد، به نحو شایسته‌ای از تعالیم قرآن برای احیای ارزش‌های اسلامی بهره‌گیرند و ثانیاً در باطن خویش، اقتصاد اسلامی را پذیرفته و این تفکر را در عمل، به بخش‌های مختلف جامعه القا کنند (جعفرزاده کوچکی، ۱۳۹۵، ص ۱۷۱).

عملکرد نظام بانکی نشان می‌دهد جهت‌گیری نظام به سمت حاکمیت حقیقت ربا و بازگشت به بانکداری ربوی است (موسویان، ۱۳۷۹، ص ۸۳). گرچه بانک‌های امروز کشور ظاهراً آب و رنگ اسلامی دارد. ولی هرگاه بیشتر به آن نزدیک شویم می‌بینیم هنوز تا اسلامی شدن فاصله زیادی در پیش است (شادمان‌فر، شریفی، ۱۳۹۶). بسیاری از کارگزاران بانک اطلاع کافی از کم و کیف قراردادها و شرایط آن‌ها جهت سپرده‌گذاری و نیز جهت اعطاء تسهیلات ندارند. سخنی از نقش بانک در معامله که وکالت از طرف سپرده‌گذار است و در بعضی موارد از طرف او یا گیرنده تسهیلات باید مصالحه کنند در میان نیست. این نشان ناآشنایی با قوانین و مقررات بانکداری جدید یا نشان نبود انگیزه کافی برای دقت عمل در اجرای قانون بانکداری بدون‌رباست (مصباحی، ۱۳۷۲). علاوه بر مدیران و کارکنان بانک‌ها، عموم مردم نیز آشنایی کافی با ارکان و کارکرد نظام بانکداری و مالی اسلامی ندارند (الجرحی، ۱۳۸۹). متأسفانه در زمان شروع بانکداری اسلامی، آموزش هم از لحاظ کیفی و هم از لحاظ کمی کافی نبود. بعدها نیز امکانات کافی و در حد لزوم برای آن فراهم نشد (علوی، ۱۳۹۶، ص ۶۰).

از این رو پژوهش حاضر به سنجش میزان شناخت و آگاهی مجریان قانون الهی تحریم ربا در دو مؤلفه آشنایی نسبت به تعریف و مفهوم ربا و آشنایی با چارچوب نظری دو نوع بانکداری اسلامی و غیراسلامی پرداخته است؛ در ادامه ابتدا به بررسی مبانی و پیشینه پژوهش سپس روش تحقیق و در پایان نتایج و پیشنهادی پژوهش ارائه می‌شود.

۱- مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۱-۱. مبانی نظری

تحریم ربا در هر نوع معامله اقتصادی است که مسئولیت ریسک را بر عهده یک طرف بیندازد؛ در حالی که بهره قطعی برای طرف دیگر تضمین شود (قحف، ۱۳۸۴). در همه ادیان آسمانی ربا حرام شمرده شده است؛ یعنی حرمت ربا اختصاص به اسلام ندارد آیین یهود و مسیح پیروان خود را از رباخواری بر حذر داشته‌اند (جلالی، ۱۳۹۹، ص ۶۹). فیلسوفان مادی و غیرالهی نیز ربا را تحریم و رباخواری را تقبیح کرده‌اند (صمصامی، توکلی، ۱۳۹۱). تمدن‌های چین، مصر، یونان و روم؛ و فیلسوفان بزرگ؛ مانند کیتو (quito) ، سیسیرو (cicero) و پلاتوس (platos) نیز ربا را حرام می‌دانستند (رستمی، ۱۳۹۰).
تحریم ربا در اسلام به صورت مرحله‌ای صورت گرفت. لازم است مختصری به روش قرآن در موضوعات مختلف اشاره نماییم: اول، اصول عملی را بایبانی کوتاه و رسا بیان می‌کند دوم، امر می‌کند طبق آن اصول عمل شود سوم، اعمال را تجزیه و تحلیل کرده، موارد نقص و اشتباه و نیز صحیح و کامل را نشان می‌دهد و چهارم، نسبت به اشتباهات پند و اندرز داده و اعمال درست را مورد تمجید و تشویق قرار می‌دهد. از طرف دیگر در مبارزه با انحرافات ریشه‌دار اجتماعی، روش تدریج توأم با زمینه‌سازی را به کار می‌گیرد به نحوی که پس از به وجود آمدن آمادگی، قانون به صورت صریح بیان می‌شود. در مورد تحریم ربا، طی چهار مرحله عمل شد (پوریوسف، ۱۳۹۰، ص ۱۹۰).

اولین مرحله در سوره مبارکه روم:

(وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبِّا لِيَرْبُوَ فِيْ اَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوْا عِنْدَ اللّٰهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُوْنَ وَجْهَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُوْنَ) (روم / ۳۹). «و آن سودی که شما به رسم ربا دادید که بر

اموال مردم رباخوار بیفزاید نزد خدا هرگز نیفزاید و آن زکاتی که از روی شوق و اخلاص به خدا به فقیران دادید ثوابش چندین برابر شود و همین زکات دهندگان هستند که بسیار دارایی خود را افزون کنند».

دومین مرحله در سوره مبارکه نساء آیه ۱۶۱:

(وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا)

«و هم بدین جهت که ربا می گرفتند در صورتی که از ربا خوردن نهی شده بودند و هم از آن رو که اموال مردم را به باطل می خوردند به کیفر رسند و ما برای کافران آنها عذابی دردناک مهیا ساخته ایم».

سومین مرحله در سوره مبارکه آل عمران:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ) (آل عمران / ۱۳۰).

«ای کسانی که به دین اسلام گرویده‌اید ربا نخورید که دائم بهره بر سرمایه افزایش دهد تا چند برابر شود از خدا بترسید و ترک این عمل زشت کنید باشد که سعادت و رستگاری یابید».

و در آخرین مرحله آیات سوره مبارکه بقره:

(الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَخْبِطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) (بقره / ۲۷۵).

«آن کسانی که ربا خورند (از قبر در قیامت) برنخیزند جز به مانند آن که به وسوسه شیطان مخبّط و دیوانه شده؛ و آنان بدین سبب در این عمل زشت افتند که گویند فرقی بین تجارت و ربا نیست؛ حال آنکه خدا تجارت را حلال و ربا را حرام کرده. پس هر کس که اندرز (کتاب) خدا بدو رسد و از این عمل دست کشد خدا از گذشته او درگذرد و عاقبت

کارش با خدا باشد و کسانی که دست نکشند اهل جهنم‌اند و در آن جاوید معذب خواهند بود».

(يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ) (بقره / ۲۷۶). «خدا سود ربا را نابود گرداند و صدقات را افزونی بخشد و خدا مردم بی‌ایمان گنه پیشه را دوست ندارد».

۷۹ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ) (بقره / ۲۷۸). «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا بترسید و زیادی ربا را رها کنید اگر به‌راستی اهل ایمانید».

(فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَاتَطْلَمُونَ وَلَا تَطْلَمُونَ) (بقره / ۲۷۹). «پس اگر ترک ربا نکردید آگاه باشید که به جنگ خدا و رسول او برخاسته‌اید؛ و اگر از این کار پشیمان گشتید اصل مال شما برای شماست که در این صورت به کسی ستم نکرده‌اید و از کسی ستم نکشیده‌اید».

در کنار آیات قرآن کریم، روایات و احادیث فراوانی وجود دارد که بر آثار و عوارض منفی ربا تأکید دارند؛ و این احادیث نشان می‌دهد که رباخواری مسئله‌ای جدی بوده و یکی از گناهان کبیره و بسیار مذموم است (شعبانی، ۱۳۹۲، ص ۱۱۱) در زشتی این عمل همین بس که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌خاطب به امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام می‌فرماید: الرِّبَا سَبْعُونَ جُزْءًا أَيْسَرُهُ أَنْ يَنْكِحَ الرَّجُلُ أُمَّهُ فِي بَيْتِ اللَّهِ الْحَرَامِ: ای علی! ربا هفتاد جزء است که آسان‌ترین آن همچون مردی است که با مادرش در خانه خدا آمیزش کند - (بروجردی، ۱۳۸۸، ص ۴۳۱).

در فقه اسلامی برخی قواعد فقهی به حوزه معاملات مربوط می‌شود. بدون شناخت و استفاده صحیح از این قواعد نمی‌توان به نظام بانکی و ابزارهای مالی سازگار با روح و اهداف شریعت اسلام در حوزه اقتصاد دست یافت (نظریور، ملاکریمی، ۱۳۹۶، ص ۱۵۰). ویژگی متمایز و مشخصه اصلی بانکداری اسلامی، غیرربوی بودن آن است. در بانکداری اسلامی در بخش مصارف و یا تخصیص منابع بانک به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران به سه صورت قرض‌الحسنه، عقود غیرمشارکتی (عقود مبادله‌ای) و عقود مشارکتی، سپرده‌های جذب‌شده را در اختیار متقاضیان قرار می‌دهد (توتونچیان، ۱۳۷۹). روش برتر تأمین مالی

از نظر اسلام قرض الحسنه می‌باشد. اسلام خواستار ترویج فرهنگ قرض الحسنه در جامعه اسلامی است لذا باید در این زمینه از ابزارهای ممکن استفاده کرد و به فرهنگ‌سازی پرداخت (علوی، ۱۳۹۶، ص ۱۴۴). قراردادهای مبادله‌ای ویژگی‌های دارند که آنها را از سایر قراردادهای متمایز می‌کند. برخی از آنها بدین قرار است.

الف. انتفاعی بودن قرارداد: بانک از محل انجام این قراردادها کسب سود می‌کند.

ب. معین بودن سود قرارداد: نرخ سود بانک از محل این قراردادها، معین است.

ج. تملیکی بودن قرارداد: در قرارداد مبادله‌ای بعد از پایان قرارداد، طبق ضوابط هر قرارداد، عوضین به ملکیت طرفین درمی‌آید.

د. عدم نیاز به نظارت و کنترل: در قراردادهای مبادله‌ای بانک فقط مسئولیت دارد با دریافت تضمین کافی از بازگشت منابع مطمئن شود (موسویان، ۱۳۸۴، ص ۴۹).

قراردادهای مشارکتی در چارچوب مشارکت در سود و زیان انجام می‌پذیرد و بازده حاصل از این نوع فعالیت طبق توافق طرفین و بر اساس نسبت‌های مورد توافق پرداخت می‌گردد (آقائی، ۱۳۸۸، ص ۵۹). در این‌گونه تسهیلات، سود دریافتی از طرف بانک به وکالت از سپرده‌گذاران از پیش تعیین شده نیست. قراردادهای مشارکتی قراردادهای انتفاعی با سود غیرمعین و انتظاری‌اند و سود واقعی پایان قراردادهای مشخص می‌شود (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص ۱۹۴).

شایان ذکر است بهره (ربا) با سود دارای سه وجه تمایز به شرح زیر می‌باشد.

الف- ربا به صورت زیادتی از قبل تعیین شده می‌باشد و وام‌گیرنده هیچ دخالتی در تعیین آن ندارد؛ درحالی‌که سود با توافق طرفین پیش‌بینی و نسبت مشخصی بین دو طرف تقسیم می‌گردد.

ب- ربا بر ذمه مدیون قرار دارد و پرداخت آن الزامی است؛ درحالی‌که سود حالت التزام دارد و پس از تحقق الزامی می‌گردد.

ج- ربا بهره‌وری از دارائی‌های نقدی است؛ درحالی‌که سود حاصل ترکیب عوامل تولید با یکدیگر است (هدایتی و همکاران، ۱۳۷۸، ص ۲۱).

هدف نظام اقتصادی اسلام برقراری عدالت اقتصادی و روح توحید در کلیه فعالیت‌های تجاری و اقتصادی انسان است (صدر، ۱۳۹۶). می‌توان گفت که بانکداری اسلامی تمرکز

بر موفقیت در رسیدن به اهدافی نظیر عدالت اجتماعی به وسیله توزیع بهتر ثروت و درآمد، توسعه فعالیت‌های کسب‌وکار اخلاقی، ایجاد یک نظام مالی عادلانه به‌دوراز تضييع حقوق قشر فقير توسط قشر غنی و برچیدن نااطمینانی در فعالیت‌های اقتصادی است (آکیزیدیس، خاندلول، ۱۳۹۴).

۱-۲. پیشنهاد تحقیق

وزارت اقتصاد و دارایی در سال ۱۳۷۱ در تهران و ۸ شهرستان، پژوهشی انجام داد و در این پژوهش از ۱۰۹ نفر مراجعه‌کننده به بانک پرسیده شد که چه تفاوتی میان بهره و سود بانکی وجود دارد. تعداد ۶۷ نفر اظهار داشتند: فرقی نیست و ۱۴ نفر اظهار بی‌اطلاعی کردند. از رئیس‌ان تعدادی شعب بانک‌ها پرسیده شد: کارمندان شما تا چه حدی با قانون عملیات بانکی بدون ربا آشنایی دارند؟ (درصد تقریبی را ذکر کنید). نتیجه‌گیری از پاسخ آن‌ها ۵۵/۸ درصد است (مصباحی، ۱۳۸۳).

نظرپور و همکاران (۱۳۹۱)، با استخراج شاخص‌های صوری سازی عقود و با بررسی بانک‌های تجارت مشهد مقدس نتیجه گرفتند که بیش از نیمی از معاملات بانکی در شعب بانک تجارت مشهد صوری است.

جزایری و موسوی (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان «بانکداری اسلامی؛ پارادوکس یا واقعیت» نتیجه می‌گیرند یکی از مشکلات بانک‌های غیرربوبی در جهان عدم وجود روابط متقابل بین بانک‌های غیرربوبی دیگر است؛ بنابراین اگر بتوان شرایطی پیش آورد که به واسطه آن تمامی بانک‌های غیرربوبی جهان با هم دیگر تبادل نظر کنند، می‌توانند عامل پیشرفت این بانکداری باشد، ضمن اینکه کمبود متخصصین در بانکداری غیرربوبی و عدم اعتقاد برخی از کارکنان بانک‌های غیرربوبی به‌ویژه در ایران کارایی آن را تا حد زیادی پایین آورده است.

توسلی و همکاران (۱۳۹۹)، عنوان می‌کنند، قانون عملیات بانکی بدون ربا سال ۱۳۶۲ و اصلاحات پیشنهادی اخیر در گام اول حرکت به سوی بانکداری اسلامی یعنی بازداشتن مردم از ارتکاب ربا آشکار است؛ اما با همه تلاش‌های انجام‌شده هنوز نتوانستیم گام لازم دوم را که بدون ربا کردن نظام بانکی است تکمیل کنیم.

پودات و حسینی (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان بررسی تطبیقی بانکداری بر اساس نظر قرآن کریم با بانکداری روز می‌نویسند، تفاوت و مقایسه بانکداری از منظر قرآن کریم و بانکداری روز (مدرن) به صورتی است که بانکداری از منظر اسلام و قرآن کریم با حذف قرارداد قرض با بهره در بخش اعطای تسهیلات به خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی از قراردادهای واقعی اقتصاد استفاده می‌کند.

فرجی پرزانی (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی قانون بانکداری بدون ربا و انطباق آن با فقه امامیه به همراه تحلیل آسیب‌ها» سوء مدیریت در سیستم اقتصادی کشور و در رأس آن نظام بانکی و نبود نظارت جامع در شبکه بانکی به‌ویژه از سوی بانک مرکزی بر اجرای صحیح قانون عملیات بانکی به‌ویژه در بخش مصارف و اجابت تقاضای مشتریان به شکل واقعی و پرهیز از معاملات ربوی بین شبکه‌ای و ضرورت بازنگری در قانون آزمایشی و به‌روزرسانی آن و نیز سپردن امور به افراد آشنا به مبانی فقهی و اقتصاد اسلامی در نظام اقتصادی و بانکی کشور را از چالش‌های نظام اقتصادی برشمرده است.

خطیبی (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی آثار فقهی مترتب بر بی‌اطلاعی مشتری نسبت به مفاد قراردادهای بانکی» در چهار صورت بی‌اطلاعی، شامل بی‌اطلاعی نسبت به اصل قرارداد، بی‌اطلاعی نسبت به ارکان قرارداد، بی‌اطلاعی نسبت به روش اجرای قرارداد و بی‌اطلاعی نسبت به شروط ضمن قرارداد را بررسی نموده است.

اقبال و همکاران (Iqbal, et.al, 1998) در تحقیقی تحت عنوان چالش‌های روبروی بانکداری اسلامی مطرح می‌کنند. آموزش و تحقیق و توسعه برای گسترش و تعمیق کلیه حوزه‌های علوم ضروری است. بانکداری اسلامی هم جزو رشته‌های جدید محسوب می‌شود که بسیار جای کار دارد. مشکل هنگامی بروز می‌کند که آشکار می‌شود مدیران و کارکنان بانک‌های اسلامی چندان به مسائل شرعی واقف نیستند و عالمان دینی هم به مسائل تخصصی مالی و اقتصادی واقف نیستند. سوگمندان باید گفت، کسانی که در هر دو حوزه متخصص باشند، بسیار اندک‌اند.

۱-۳. تعریف ربا:

ربا یا «ربوا» در لغت به معنی زیاده است (رجایی، ۱۳۷۲، ص ۴۴). واژه ربا با مصدر «رباء» به معنی زیادت، رشد و اضافه شدن مال است (جوهری، ۱۴۱۰ق، ص ۶؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۴۸۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۴، ص ۳۰۴). ربا به سه گونه ربا معاملی، ربای قرضی و ربای جاهلی تقسیم می‌شود.

- الف. **ربای قرضی:** طبق تعریف، تملیک مال بر وجه ضمان است (انصاری، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۴). در قرارداد قرض، مال از مالکیت قرض دهنده خارج می‌گردد و به ملکیت قرض گیرنده منتقل می‌شود؛ با این شرط مثل آن به قرض دهنده اعطا گردد؛ بنابراین، ماهیت قرارداد قرض در همین دو رکن یعنی تملیک و ضمان مثل خلاصه می‌شود. هرگاه در قرارداد قرض شرط شود که قرض گیرنده بیش از مثل مال قرض گرفته شده، منفعتی اضافی به قرض دهنده بپردازد، ربا و حرام است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۴۳). منفعت لازم نیست از جنس مال قرض داده شده باشد بلکه هر چیزی که به نوعی منفعت تلقی شود، رباست (مطهری، ۱۳۷۱، ص ۴۱).
- ب. **ربای معاملی:** ربای معاملی عبارت است از معامله دو کالای مکیل و موزون و هم‌جنس با یکدیگر، همراه با زیادی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۸، ص ۱۳۳). همچنین معامله یک شیء با مثل آن همراه با زیادی عینی، مانند فروش یک کیلو برنج به دو کیلو از آن، یا زیادی حکمی، مانند فروش نقدی، یک کیلو برنج به یک کیلو از آن به صورت نسیه (- خمینی، ۱۳۹۲، ص ۵۷۰-۵۷۱).
- ج. **ربای جاهلیت:** ربای جاهلیت عبارت است از افزودن در حق (دین)، در ازای افزودن طرف دیگر به موعد ادای آن، مانند آنکه کسی جنسی را نسیه بخرد و با رسیدن موعد پرداخت بهای آن، از فروشنده بخواهد در ازای افزایش بهای کالا، زمان پرداخت آن را به تأخیر بیندازد (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۶، ص ۱۲۱).

۲- روش‌شناسی پژوهش

در جهت شناخت وضع موجود، پژوهش حاضر با استفاده از روش میدانی به بررسی میزان شناخت کارکنان در زمینه‌آشنایی با تعریف و مفهوم ربا و چارچوب نظری بانکداری اسلامی و غیراسلامی پرداخت. هدف این تحقیق پاسخ به سؤالات زیر است.

- آیا کارکنان بانک با تعریف و مفهوم ربا آشنایی دارند؟

- آیا کارکنان بانک با چارچوب نظری بانکداری ربوی و غیرربوی آشنایی دارند؟

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی است. جامعه آماری در این پژوهش تعداد ۹۷۰۸ نفر از کارکنان یک بانک خصوصی در سال ۱۳۹۹ بوده است (به درخواست مسئولان بانک، از ذکر نام بانکی که داده‌ها از آن به دست آمده، پرهیز شد). استراتژی نمونه‌گیری به صورت خوشه‌ای مرحله‌ای است. هرگاه جامعه آماری مورد بررسی خیلی وسیع و گسترده باشد و تهیه فهرست تمامی اعضای جامعه امکان‌پذیر نباشد. ابتدا چند سازمان (خوشه) را به صورت نمونه‌گیری تصادفی ساده یا سامانمند مشخص نموده و سپس کارمندان مورد نیاز را از بین این سازمان‌ها انتخاب می‌کنیم (آذر و مؤمنی، ۱۳۹۳، ص ۸). در این تحقیق به علت اینکه تهیه فهرست تمامی اعضای جامعه امکان‌پذیر نبود، از تعداد ۳۳ اداره امور شعب به صورت تصادفی تعداد ۲۳ اداره امور شعب و به نسبت تعداد شعب هر اداره امور شعب، ۲۰۰ شعبه انتخاب شد. ابزار جمع‌آوری اطلاعات پرسش‌نامه (پرسشنامه بر اساس مطالب آموزشی کارکنان بانک تنظیم شده و به پیوست می‌باشد) بوده است که برای تعیین حد نصاب نمره قابل قبول میزان شناخت، از ۲۸ نفر از صاحب‌نظران به شرح جدول شماره ۱ نظرخواهی شد و سپس حداقل حد نصاب اظهار شده، (نمره ۱۵ از ۲۰) ملاک تحلیل قرار گرفت.

جدول شماره ۱: ویژگی گروه کارشناسان

تخصص	تعداد	نمرات لازم برای مجری بانکداری اسلامی
------	-------	--------------------------------------

۱ صاحب‌نظران معتقد بودند یک کارمند بانک باید نقش مشاور را برای مشتری ایفا کند

۱۵-۱۵-۱۷-۲۰	۵ نفر	استاد دانشگاه (استادیار و عضو هیئت علمی)
۱۵-۱۵-بالای ۱۵- حداقل ۱۶- ۲۰	۵ نفر	استاد حوزه (سطح سه حوزه)
۱۵ (۷ نفر)-۱۶-۱۷-۱۷-۱۸-۱۸-۲۰ (۶ نفر)	۱۸ نفر	مدیران و اعضای کمیته اعتباری شعب

منبع: یافته‌های تحقیق

برای دستیابی به اندازه نمونه از رابطه کوکران استفاده شد که حجم نمونه ۳۶۹ نفر به دست آمد. برای این منظور بیش از ۴۵۰ پرسشنامه به صورت حضوری و اینترنتی توزیع شد. که از این مجموعه ۳۶۹ نسخه مناسب، مبنای تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش قرار گرفت. داده‌های کمی در نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

برای بررسی پایایی پرسشنامه پژوهش، از ضریب آلفای کرونباخ (Cronbach's alpha) استفاده شد. این روش برای محاسبه هماهنگی درونی ابزار اندازه‌گیری از جمله پرسشنامه‌ها یا آزمون‌هایی که خصیصه‌های مختلف را اندازه‌گیری می‌کنند، بکار می‌رود. در این‌گونه ابزارها، پاسخ هر سؤال می‌تواند مقادیر عددی مختلف را اختیار کند. برای محاسبه ضریب آلفای کرونباخ ابتدا باید واریانس نمره‌های هر زیرمجموعه سؤال‌های پرسشنامه (یا زیرآزمون) و واریانس کل را محاسبه کرد. سپس با استفاده از رابطه شماره ۱، مقدار ضریب آلفا حاصل می‌شود.

$$r_{\alpha} = \frac{j}{j-1} \left(1 - \frac{\sum S_j^2}{S^2} \right) \quad \text{رابطه (۱)}$$

j = تعداد زیرمجموعه سؤال‌های پرسشنامه یا آزمون.

S_j^2 = واریانس زیر آزمون j ام.

S^2 = واریانس کل آزمون.

مقدار صفر این ضریب نشان‌دهنده عدم قابلیت اعتماد و ۱+ نشان‌دهنده قابلیت اعتماد کامل است. به‌طور معمول مقادیر بیش از ۰/۷ برای این ضریب می‌توانند پایایی پرسشنامه را تأیید نمایند (مؤمنی، فعال قیومی، ۱۳۹۶).

جدول شماره ۲: بررسی پایایی پرسشنامه

تعداد سؤالات	آلفای کرونباخ
سؤالات ۱ تا ۲۰	۰/۷۹۷

منبع: یافته‌های تحقیق

از آنجایی که مقدار ضریب آلفای کرونباخ در تمامی عامل‌های پرسشنامه ۰/۷۹۷ و بزرگ‌تر از ۰/۷ می‌باشد، بنابراین عامل‌های پرسشنامه از نظر پایایی در سطح کاملاً مناسبی قرار دارد، بنابراین قابلیت اعتماد (پایایی) عامل‌های پرسشنامه و کل سؤالات پرسشنامه مورد تأیید می‌باشد.

برای بررسی روایی، از نسبت روایی محتوایی (Content Validity Ratio = CVR) لاوشه (Lawshe) بهره برده شد. یک‌یک سؤالات به‌صورت تفکیک‌شده در جداولی در اختیار متخصصین قرار داده شد و از آن‌ها خواسته شد تا سؤالات را طیف سه قسمتی «ضروری است»، «مفید است ولی ضرورتی ندارد» و «ضرورتی ندارد» تعیین کنند در چارچوب ارائه‌شده مورد ارزیابی قرار دهند. پس از جمع‌آوری نظرات متخصصان، با استفاده از رابطه شماره ۲، نسبت روایی محتوا برای هر عبارت تعیین گردید.

$$CVR = \frac{ne - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

رابطه (۲)

در رابطه‌ی ۲، N تعداد کل متخصصان و ne متخصصانی است که به گزینه‌ی «ضروری است» پاسخ داده‌اند. در روش لاوشه، حداقل CVR قابل قبول بر اساس تعداد اعضای پانل تعیین می‌شود. هراندازه تعداد اعضای پانل بیشتر باشد، نسبت روایی محتوایی موردنیاز برای باقیماندن سؤال در پرسشنامه کمتر خواهد بود (فیاضی و همکاران، ۱۳۹۷). حداقل مقدار CVR قابل قبول برای هر سؤال بر اساس تعداد متخصصانی که در خصوص روایی محتوا اظهار نظر کردند از جدول شماره ۳ تعیین می‌شود (Lawshe, 1975).

جدول شماره ۳: تعیین حداقل CVR قابل قبول

تعداد متخصصین	حداقل CVR قابل قبول	تعداد متخصصین	حداقل CVR قابل قبول
۵	%۹۹	۹	%۷۵
۶	%۹۹	۱۰	%۶۲
۷	%۹۹	۱۱	%۵۹
۷	%۷۸	۱۲	%۵۶

۸۷

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / میزان شناخت از ربا و چارچوب نظری ...

در این مطالعه تعداد متخصصینی که اظهارنظر کردند ۹ نفر می‌باشند: که طبق جدول، مقدار CVR قابل قبول ۰/۷۵ می‌باشد؛ بنابراین سؤالاتی که نسبت روایی محتوایی آن‌ها از این مقدار کمتر شد، از پرسشنامه حذف و سؤالاتی که CVR آن‌ها مساوی یا بیشتر از ۰/۷۵ بودند بی‌قیدوشرط پذیرفته شدند. جدول شماره ۴ ویژگی گروه کارشناسان را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۴: ویژگی گروه کارشناسان

تعداد	تخصص
۳ نفر	استاد دانشگاه (استادیار و عضو هیئت علمی)
۵ نفر	استاد حوزه (سطح سه حوزه)
۱ نفر	مدیران بانکی (کارشناس ارشد)

منبع: یافته‌های تحقیق

۳- پاسخ به سؤال‌های پژوهش

حال با توجه به نتایج به‌دست آمده، می‌توان به سؤالات پژوهش پاسخ داد. مطابق مندرجات جدول ۴، از کل پاسخگویان، پست سازمانی ۱۱۵ نفر معادل ۳۲/۵ درصد «مسئول شعبه»، ۱۷۱ نفر معادل ۴۸/۳ درصد «معاون شعبه»، ۳۶ نفر معادل ۱۰/۲ درصد «بانکدار» و ۳۲ نفر معادل ۹ درصد «ادارات» بوده است.

جدول شماره ۵: توصیف پاسخگویان بر اساس پست سازمانی

پست سازمانی	فراوانی مطلق	درصد فراوانی نسبی تعدیل نشده	درصد فراوانی نسبی تعدیل شده	درصد فراوانی تجمعی
مسئول شعبه	۱۱۵	۳۱/۲	۳۲/۵	۳۲/۵
معاون شعبه	۱۷۱	۴۶/۳	۴۸/۳	۸۰/۸
بانکدار	۳۶	۹/۸	۱۰/۲	۹۱
ادارات ستادی	۳۲	۸/۷	۹	۱۰۰
جمع	۳۵۴	۹۵/۹	۱۰۰	
بدون جواب	۱۵	۴/۱		
جمع کل	۳۶۹	۱۰۰		

منبع: یافته‌های تحقیق

با توجه به نظر کارشناسان که حداقل حد نصاب لازم ۱۵ پاسخ صحیح از ۲۰ پرسش تعیین شده بود. لذا در بخش میزان شناخت از تعاریف و مفاهیم ربا از ۸ پرسش، ۶ پاسخ صحیح و در بخش شناخت از چارچوب نظری نظام بانکداری ربوی و غیرربوی از ۱۲ پرسش، ۹ پاسخ صحیح مبنای تحلیل قرار گرفت.

جدول شماره ۶: توزیع فراوانی تعداد پاسخ‌های - شناخت از تعاریف و مفاهیم ربا

تعداد پاسخ‌های صحیح	فراوانی مطلق	درصد فراوانی نسبی تعدیل نشده	درصد فراوانی نسبی تعدیل شده	درصد فراوانی تجمعی
کمتر از ۶	۲۴۵	۶۶/۴	۶۶/۴	۶۶/۴
۶ و بیشتر از ۶	۱۲۴	۳۳/۶	۳۳/۶	۱۰۰
جمع کل	۳۶۹	۱۰۰	۱۰۰	

منبع: یافته‌های تحقیق

سؤالات تعیین‌کننده میزان شناخت از تعاریف و مفاهیم ربا مجموعاً ۸ سؤال (۳-۶-۱۰-۱۱-۱۲-۱۴-۱۸-۲۰) پرسشنامه پیوست می‌باشد. در مجموع از کل شرکت‌کنندگان در پژوهش، در بخش «شناخت از تعاریف و مفاهیم ربا»، تعداد پاسخ‌های صحیح ۲۴۵ نفر

معادل ۶۶/۴ در گروه «کمتر از ۶ پاسخ صحیح» و تعداد پاسخ‌های صحیح ۱۲۴ نفر معادل ۳۳/۶ درصد در گروه «۶ و بیشتر از ۶ پاسخ صحیح» قرار گرفته است.

جدول ۷: توزیع فراوانی پاسخ‌های - چارچوب نظری دو نظام بانکداری اسلامی و غیراسلامی

تعداد پاسخ‌های صحیح	فراوانی مطلق	درصد فراوانی نسبی تعدیل نشده	درصد فراوانی نسبی تعدیل شده	درصد فراوانی تجمعی
کمتر از ۹	۳۲۵	۸۸/۱	۸۸/۱	۸۸/۱
۹ و بیشتر از ۹	۴۴	۱۱/۹	۱۱/۹	۱۰۰
جمع کل	۳۶۹	۱۰۰	۱۰۰	

منبع: یافته‌های تحقیق

سؤالات تعیین‌کننده میزان شناخت از چارچوب نظری نظام بانکداری اسلامی و غیر-اسلامی شامل ۱۲ سؤال (۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹-۱۰-۱۱-۱۲-۱۳-۱۴-۱۵-۱۶-۱۷-۱۸-۱۹) پرسشنامه می‌باشد. در مجموع از کل شرکت‌کنندگان در پژوهش، در بخش «چارچوب نظری دو نظام بانکداری اسلامی و غیراسلامی»، تعداد پاسخ‌های صحیح ۳۲۵ نفر معادل ۸۸/۱ در گروه «کمتر از ۹ پاسخ صحیح» و تعداد پاسخ‌های صحیح ۴۴ نفر معادل ۱۱/۹ درصد در گروه «۹ و بیشتر از ۹ پاسخ صحیح» قرار گرفته است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف پاسخ به دو سؤال میزان آشنایی و شناخت مجریان قانون عملیات بانکی بدون ربا از مفاهیم و تعاریف ربا و همچنین چارچوب دو نظام بانکداری اسلامی و غیراسلامی انجام شد. جهت سنجش میزان آشنایی از پرسشنامه مستخرج از متون آموزشی بانکداری اسلامی که روایی و پایایی آن مورد تأیید قرار گرفت، استفاده شد. نتایج پژوهش نشان داد که در مؤلفه آشنایی با تعریف و مفهوم ربا ۳۳/۶ درصد از کارکنان و در زمینه آشنایی با چارچوب نظری دو نظام بانکداری ربوی و غیرربوی تنها ۱۱/۹ درصد از کارکنان حداقل حدنصاب لازم که توسط متخصصین تعیین شده بود را کسب نموده‌اند. نتایج نگران‌کننده است. مجریان از عوامل اصلی موفقیت یا شکست یک خط‌مشی هستند؛ بنابراین برای خروج از وضع موجود همان‌طور که برای کارکنان در بدو خدمت و شروع

فعالیت و یا در حین خدمت، آموزش‌هایی پیش‌بینی شده که باید سطح معلومات و اطلاعات بانکی وی را افزایش دهد، لازم است این مهم در باب ربا و احکام آن و شناخت چارچوب نظری و عملی دو نوع نظام بانکی انجام گیرد؛ اما ابتدا بایستی فلسفه اقتصاد اسلامی و آیات و روایات حرمت ربا را تبیین کرد. سپس عوامل انگیزشی در راستای تعالی اخلاقی و ایجاد عامل قانونمندی درون‌زا، یعنی ایمان به معاد و نظام پاداش و عقوبت اخروی جهت ایجاد انگیزه دائمی درون‌زا برای کارکنان به وجود آورد.

امید است با انجام و اجرای این پیشنهادها و بسیاری از نظرهای متخصصان حوزه، دانشگاه و کارشناسان بانکی، نظام کنونی بانکداری بدون ربا برای ایران به نظامی پویا، کارا و مطلوب تبدیل شود.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم.

۱. امام علی بن ابی‌طالب؛ **نهج البلاغه**؛ ترجمه محمد دشتی؛ قم: اندیشه هادی، ۱۳۸۹.
۲. ابن فارس، احمد بن زکریا؛ **معجم مقائیس اللغة**؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه، ۱۴۰۴ق.
۳. ابن منظور، جمال‌الدین ابوالفضل محمد بن مکرم؛ **لسان العرب**؛ بیروت: انتشارات دار الفکر للطباعة و النشر، ۱۴۱۴ق.
۴. آذر، عادل و منصور مؤمنی؛ **آمار و کاربرد آن در مدیریت**؛ ج ۱، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب، ۱۳۹۳.
۵. آقای فیضانی، تیمور؛ **دانش نوین بانکی برای پیشرفت علمی کارکنان شعبه**؛ تهران: آزاد اندیشان با همکاری کارآفرینان، ۱۳۸۸.
۶. آکیزی‌دیس، یوانیس و سونیل کومارخاندلوال؛ **مدیریت ریسک مالی در بانکداری و مالی اسلامی**؛ ترجمه مهدی صادقی شاهدانی و حسین محسنی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۴.

۷. الجرحی، مبدعلی؛ **بانکداری اسلامی**؛ ترجمه کاظم یآوری؛ تهران: پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۹.
۸. انصاری، مرتضی؛ **المکاسب**؛ ج ۱، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۸ق.
۹. بروجردی، سیدحسین؛ **منابع فقه شیعه**؛ مترجمان احمد اسماعیل تبار، احمدرضا حسینی و محمد حسین مهوری؛ تهران: انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۸.
۹۱. پودات، سوگند و مصطفی حسینی؛ «بررسی تطبیقی بانکداری بر اساس نظر قرآن کریم با بانکداری روز»؛ **نشریه مطالعات نوین بانکی**، س ۵، ش ۱۰، ۱۴۰۰.
۱۱. پوریوسف، عباس؛ **خلاصه تفاسیر المیزان و نمونه**؛ تهران: نشر شاهد، ۱۳۹۰.
۱۲. توتونچیان، ایرج؛ **پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری**؛ تهران: توانگران، ۱۳۷۹.
۱۳. توسلی، محمداسماعیل، مجاهدی‌موخر، محمدمهدی و مرتضی خرسندی؛ «تبیین ماهیت بانکداری غربی، بانکداری بدون ربا، بانکداری اسلامی»؛ **نشریه علمی تحقیقات بنیادین علوم انسانی**، س ۶، ش ۲۱، ۱۳۹۹.
۱۴. جزایری، سیدعباس و سیده پگاه موسوی؛ «بانکداری اسلامی بدون ربا؛ پارادوکس یا واقعیت» **کنفرانس ملی حقوق در چشم‌انداز ۱۴۰۴**، رشت: ۱۲ دیماه، ۱۳۹۸.
۱۵. جوهری، ابونصر؛ **الصالح - تاج اللغة و صحاح العربیه**؛ بیروت: انتشارات دارالعلم للملایین، ۱۴۱۰ق.
۱۶. جعفرزاده کوچکی، علیرضا؛ **الزامات و مبانی اقتصاد اسلامی در قرآن کریم**؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۵.
۱۷. جلالی نوبری، حسین؛ «نگرشی بر حرمت و آثار رباخواری از منظر آیات و روایات»؛ **نشریه آفاق علوم انسانی**، س ۴، ش ۳۷، ۱۳۹۹.
۱۸. حر عاملی، محمد؛ **تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه**؛ ج ۱، قم: موسسه آل‌البیت (ع)، ۱۴۰۹ق.
۱۹. خطیبی، مهدی؛ «بررسی آثار فقهی مترتب بر بی‌اطلاعی مشتری نسبت به مفاد قراردادهای بانکی»؛ **فصلنامه اقتصاد اسلامی**، س ۲۱، ش ۸۲، ۱۴۰۰.
۲۰. خمینی، روح‌الله؛ **کتاب البیع**؛ تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۹۲.

۲۱. رجایی، محمدکاظم؛ «بررسی اجمالی ربا»؛ مجله معرفت، س ۲، ش ۵، ۱۳۷۲.
۲۲. رستمی، محمدزمان؛ «چالش‌های مفهومی ربا، بهره و بهره تعادلی (شیوه برخورد قرآن کریم با مفسد اقتصادی)»؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۱۱، ش ۴۱، ۱۳۹۰.
۲۳. شادمان فر، محمدرضا و روح‌الله شریفی؛ «ربا و انواع آن در فقه اسلامی»؛ نشریه فقه، حقوق و علوم جزا، س ۲، ش ۴، ۱۳۹۶.
۲۴. شعبانی، احمد؛ بانکداری اسلامی رویکردی اقتصادی و فقهی؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲.
۲۵. شهید ثانی، زین‌الدین؛ مسالک الافهام؛ ج ۴، چ ۱، قم: موسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳ق.
۲۶. صدر، سید محمدباقر؛ بانک بدون ربا در اسلام؛ ترجمه سید یحیی علوی؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۶.
۲۷. صمصامی، حسین و امیرحسین توکلی؛ «اثر اجرای بانکداری بدون ربا بر سرمایه‌گذاری، رشد اقتصادی و تورم در ایران»؛ نشریه معرفت اقتصادی، س ۳، ش ۲، ۱۳۹۱.
۲۸. طوسی، محمدبن‌حسن؛ المبسوط فی فقه الامامیه؛ ج ۶، چ ۳، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷ق.
۲۹. علوی، سیدیحیی؛ بانکداری بدون ربا چالش‌ها و راهکارها؛ چ ۲، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۶.
۳۰. فرجی پوزانی، مجید؛ «بررسی قانون بانکداری بدون ربا و انطباق آن با فقه امامیه به همراه تحلیل آسیب‌ها»؛ مجموعه مقالات پنجمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات میان‌رشته‌ای علوم انسانی و اسلامی ایران. دبیرخانه دائمی کنفرانس تهران، ۱۴۰۰.
۳۱. قحف، منذر؛ «دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصاد اسلامی»؛ ترجمه سیدحسین میرمعزی؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۵، ش ۱۸، ۱۳۸۴.
۳۲. محقونیا، محمدجواد؛ الگوی بانکداری اسلامی؛ قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، چ ۳، ۱۳۹۴.
۳۳. مصباحی، غلامرضا؛ «بررسی آموزش اقتصاد پول و بانکداری در جمهوری اسلامی ایران»؛ نشریه اقتصاد اسلامی، س ۴، ش ۱۵، ۱۳۸۳.

۳۴. مصباحی، غلامرضا؛ «پاره‌ای از مشکلات بانکداری بدون ربا»؛ مجموعه مقالات و سخنرانی‌های سومین سمینار بانکداری اسلامی، تهران: موسسه بانکداری ایران. ۱۳۷۲.
۳۵. مطهری، مرتضی؛ مسئله ربا با ضمیمه بیمه؛ ج ۴، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۱.
۳۶. موسویان، عباس؛ بانکداری بدون ربا از نظریه تا عمل؛ تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۹.
۳۷. موسویان، عباس؛ «ارزیابی قراردادهای و شیوه اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا»؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۵، ش ۱۹، ۱۳۸۴.
۳۸. مؤمنی، منصور و علی فعال قیومی؛ تحلیل‌های آماری با استفاده از SPSS؛ تهران: نشر مولف، ۱۳۹۶.
۳۹. نظریور، محمدنقی و فرشته ملاکریمی؛ «بررسی کاربرد قاعده شرط در قراردادهای بانکی»؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۱۷، ش ۶۵، ۱۳۹۶.
۴۰. نظریور، محمدنقی، یوسفی شیخ رباط، محمدرضا و میمنت ابراهیمی؛ «شاخص‌های صوری شدن معاملات در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران؛ بررسی موردی: تسهیلات اعطائی شعب بانک تجارت مشهد مقدس»؛ فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)، س ۱۴، ش ۳، ۱۳۹۳.
۴۱. هدایتی، علی‌اصغر، کلهر، حسن، سفری، علی‌اصغر و محمود بهمنی؛ عملیات بانکی داخلی ۲ تخصیص منابع؛ ناشر: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران موسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۸۹.
42. Iqbal, M.Ahmad,4 AKhan, T, "Challenges Facing Islamic Banking", Islamic research and training institute, Islamic development bank,occasional paper no1. 1998.
- 43.Lawshe CH: "A quantitative approach to content validity";Pers Psychol 1975; 28, 563- 575.

پیوست: پرسشنامه

ردیف	شرح	درست	نادرست	نمی دانم
۱	ماهیت اساسی ابزارهای اعتباری در بانکداری اسلامی مبتنی بر عقود و معاملات بر قراردادهای شرعی و حذف ربا می‌باشد.	*		
۲	بانک ربوی فاصله طبقاتی را از بین می‌برد.		*	
۳	ربا حاصل بهره‌وری از دارائی‌های نقدی است بدون اینکه صاحب سرمایه در تحقق آن مشارکت مستقیم داشته باشد. حال آنکه سود حاصل بازده ترکیب عوامل تولید با یکدیگر است.	*		
۴	در بانکداری اسلامی هرگونه قرارداد منطبق بر موازین شرع مجاز است.	*		
۵	از نظر تکنیک و شیوه عمل هردو نظام (بانکداری اسلامی و بانکداری ربوی) نقش واسطه و جوه را بین بانک و مشتریان ایفا می‌کند، مع‌هذا در بانکداری - اسلامی اعطا تسهیلات با فرآیند انتقال مالکیت همراه است.	*		
۶	نظام بهره بر روابط پولی موجب تحقق و تشدید تورم می‌شود.	*		
۷	از لحاظ تجهیز منابع تفاوتی بین دو نوع بانکداری وجود ندارد.		*	
۸	در بانکداری ربوی وام‌دهنده حق دارد از وام‌گیرنده در مورد مصرف آن سؤال نماید.		*	
۹	در بانکداری ربوی اساسی‌ترین مسئله جهت اعطای تسهیلات وثیقه مطمئن می‌باشد.	*		
۱۰	در بینش اسلامی، پول مطلوب بالذات نیست و نقش رابط را بازی می‌کند.	*		
۱۱	ربا بر ذمه مدیون قرار دارد و پرداخت آن الزامی است حال آنکه سود قبل از تحقق التزام داشته و پس از آن الزامی است.	*		
۱۲	هر نوع افزایشی بر دین واقعی ربا محسوب می‌شود.		*	
۱۳	از دیدگاه سرمایه بین دو نظام تفاوتی وجود ندارد.	*		
۱۴	بهره در واقع بهره‌وری از سرمایه است.		*	
۱۵	در بانکداری اسلامی سازوکاری وجود ندارد که تعادل بین دارایی‌ها و بدهی‌های بانک ایجاد کند.		*	
۱۶	بانکداری اسلامی علی‌الاصول مبتنی بر اصل مشارکت در سود و زیان می‌باشد و از طریق رابطه داین و مدیون بیان می‌شود؛ درحالی‌که بانکداری ربوی اساساً و تماماً مبتنی بر بهره است و بر رابطه حقوقی وکیل و موکل مبتنی است.		*	
۱۷	حذف ربا یکی از اساسی‌ترین ابزارهای سیاست پولی است.		*	

	*		بهره‌عاملی است که افراد حاضرند به خاطر آن از پول نقد صرفه نظر کرده و آن را از طریق خرید اوراق بهادار یا ایجاد سپرده بانکی به سرمایه‌گذاری تبدیل کنند.	۱۸
	*		در بانکداری اسلامی در همه زمینه‌ها وام‌دهی مجاز است.	۱۹
	*		اعطای وام شعبه یک بانک به شعبه دیگر همان بانک را محسوب می‌شود.	۲۰

